

ANNA MARIA LASEK

WYBRANE PASSUSY DOTYCZĄCE LAKTACJI
W *DIONYSIAKA NONNOSA Z PANOPOLIS*
W ŚWIETLE WSPÓŁCZESNEJ WIEDZY MEDYCZNEJ¹

Dzieło Nonnosa zdradza, iż jego autor² znał niemal całą klasyczną literaturę grecką. Chętnie cytował i naśladował w swej pracy oprócz *Iliady* i *Odysei* Homera, także Hezjoda, Pindara, trzech tragików, Kallimacha, Aratosa i Apolloniosa z Rodos. Nie obca była mu też poezja bukoliczna, poemat Lykofrona, Euforiona, *Theriaka* Nikandra. Można też wykazać, że Nonnos znał także poemat astrologiczny Dorotheusa i pisma orfickie³. Odnajdujemy u niego również ślady lektury prozaików: Herodota, Platona i Achillesa Tattiosa⁴. Oprócz zainteresowań literackich uwagę Nonnosa zajmowały prawo (czego dowodzi pochwała szkoły prawniczej w Berytos⁵), a także szeroko

Dr ANNA MARIA LASEK – Wydział Filologii Polskiej i Klasycznej, Instytut Filologii Klasycznej UAM, Zakład Hellenistyki, Adres do korespondencji: Fredry 10, pokój 332, 60-701 Poznań; e-mail: amlasek@amu.edu.pl

¹ Niniejszy artykuł jest częścią powstającej książki dotyczącej zagadnień medycznych w dziele epika z Panopolis.

² Więcej informacji o Nonnosie jego dziele zob. choćby: R. SHORROCK. *Nonnus*. W: *A Companion to Ancient Epic*. Red. J.M. Foley. Oxford: Blackwell 2005 s. 374-85; D. ACCORINTI. *Nonnos von Panopolis*. W: *Reallexikon für Antike und Christentum* (RAC), Band XXV, Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag 2013 sp. 1107-1129. Teksty Nonnosa zgodne z wydaniem Bude (Vian et al. 1976-2006).

³ Szczegółowe informacje na temat źródeł i wzorów Nonnosa można znaleźć w komentarzach do tekstu Nonnosa (Vian et al. 1976-2006) oraz BUR *passim*.

⁴ T. SINKO: *Historia literatury greckiej*. T. III. Część 2. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich 1954 s. 257.

⁵ Beroe albo Berytus, później Beirut. Na temat etymologii Bejrutu zob. D. ACCORINTI. *L'etimologia di Bêrutos: Nonn. Dion Dionisiache*. „Glotta” 1995/96 nr 73 s. 127-33; D. ACCORINTI. *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache. Vol. IV: canti XL-XLVIII*. Testo greco a fronte. Milano: BUR Classici Greci e Latini 2004 s. 216-218 i P. CHUVIN, M-C. FAYANT. *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques XV, Chants XLI-XLVIII*. Paris: Les Belles Lettres 2006 s. 27-28. Na temat legendy o Beroe zob. D. ACCORINTI. *Nonno di Panopoli* s. 157-171; M.G. BAJONI. *A propos de l'aition de*

pojęta wiedza o przyrodzie: oprócz ekskursów o słońcach (26.295-328) czy wynalezieniu purpury⁶ (40.304-310) znajdujemy u niego także próby racjonalnego wyjaśnienia zjawisk fizycznych połączone z opowiadaniem mitologicznym (np. genezy trzęsienia ziemi: 21.94-98 czy natury pioruna i błyskawicy 2.482-507).

ZARYS TEMATYKI MEDYCZNEJ W DZIELE NONNOSA

Już w dziełach Homera⁷ znaleźć można wiele bardzo ciekawych spostrzeżeń natury medycznej; co więcej, opracowaniu zagadnień medycznych przedstawianych przez tego autora poświęcono już sporo publikacji, pokazujących niezwykle trafność spisanych przez niego uwag. Doprowadziły one nawet niektórych uczonych do wysunięcia hipotezy, iż wieszcz był felczerem wojskowym, lekarzem, a może nawet chirurgiem⁸. Dlatego nie powinno nas dziwić, że w dziele tak wszechstronnie wykształconego epika jak Nonnos, naśladowcy Homera pragnącego przewyższyć mistrza⁹, nie zabrakło niezwykle licznych nawiązań do szeroko pojętych kwestii medycznych, obejmujących – patrząc z dzisiejszego punktu widzenia – zarówno anatomię, fizjologię, jak i patologię, a więc różnorakie procesy chorobowe, urazy oraz

Beyrouth dans les Dionysiaques de Nonnos de Panopolis. „L’Antiquité Classique” 72:2003 s. 197-202, tu: s. 197-198.

⁶ Opis odkrycia purpury (40.304-310) jest być może naśladownictwem Achillesa Tatiosa 2.11, 4-8, zob. L. MIGUÉLEZ-CAVERO. *Nonnus and the Novel*. W: *Brill’s Companion on Nonnus of Panopolis*. Ed. D. Accorinti. Leiden–Boston: Brill 2016 s. 549.

⁷ Więcej informacji o kwestiach medycznych u Homera zob. np. A.I. MYLONAS, F.H. TZERBOS A.C. EFTYCHIADIS, E.C. PAPADOPOULOU. *Cranio-maxillofacial injuries in Homer’s Iliad*. „J Craniomaxillofac Surg.” Jan 36:2008 (1) s. 1-7; E. KONSOLAKI, E. ASTYRAKAKI, G. STEFANAKIS, P. AGOURIDAKIS, H. ASKITOPOULOU. *Cranial trauma in ancient Greece: From Homer to classical authors*. „Journal of cranio-maxillo-facial surgery: official publication of the European Association for Cranio-Maxillo-Facial Surgery” March 38:2010 (8) s. 549-553, DOI: 10.1016/j.jcms.2010.02.009.

⁸ Tezę o medycznym wykształceniu Homera wysunął H. FRÖLICH. *Die Militärmedizin Homers*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke 1879 s. 56-65; na ten temat także V. NUTTON. *Ancient Medicine*. London and New York: Routledge 2013 s. 717. P. STATHOPOULOS, G.A. GHALY, A. AZARI. *Injuries to the head and neck in Homer’s Odyssey*. „Br J Oral Maxillofac Surg” 54:2016 (6) s. 717.

⁹ Sam Nonnos określa siebie jako naśladowcę Homera w 25.8, nade wszystko pragnąc przewyższyć starego poetę jońskiego kunsztem poetyckim, za R. SHORROCK. *The Challenge of Epic. Allusive Engagement in the Dionysiaca of Nonnus*. Leiden–Boston: Brill 2001 s. 117-118. Zob. też *Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques*. T. I: *Chants I–II*. Ed. F. Vian. Paris: Les Belles Lettres 1976 s. XLV.

metody ich leczenia. Wiele passusów eposu wykazuje też znajomość specjalistycznego, medycznego słownictwa¹⁰.

Nie jest więc zaskoczeniem, że doskonale wykształcony autor *Dionysiaka*¹¹, potrafił doskonale przedstawiać ciało ludzkie, co mogłoby sugerować, iż nieobca była mu jego anatomia. Dowodzą tego zarówno doskonale opisy ciała ludzkiego, jak i zawarte w *Dionysiaka* opisy urazów i uszkodzeń. Ze względu na główny temat dzieła – wyprawę Dionizosa przeciwko Indom – obficie reprezentowane są przede wszystkim opisy ran odniesionych w boju (np. liczne urazy zostały opisane w: 4.356-388; 22.187-206; 22.320-326; 22.340-353; 22.354-389) oraz nagłej śmierci walczących (np. 4.356-388), mniej zaś jest opisów dręczących ludzkość chorób i dolegliwości niemających związku z wojną bądź też uznawalnych dziś za choroby przewlekłe takich, jak np. ślepotą: (21.161-166: Likurg traci wzrok i staje się wędrowcem; starzec Ganges 25.281-296 odzyskuje wzrok dzięki winu). Autor eposu wzmiankuje również inne stany patologiczne występujące u ludzi, mówiąc o niemych od urodzenia (26.261-262; 26.285-290), ostrej reakcji na stres (47.214-226) czy o chorobach psychicznych¹² – jak np. szaleństwie (doskonały opis szaleństwa Atamasa 10.4-80).

W *mare magnum Dionysiaka* nie zabrakło również wzmianek o procesach fizjologicznych takich, jak: zmiany charakterystyczne dla wieku starczego (np. opis Ajona 7.20-40), narodzin (np. 16.395-400) czy karmienia piersią¹³. Wielki epos zawiera również opisy stosowania leków oraz ziół (cudowne zioła leczące rany 17.357-375) i ‘uzdrawiających’ zaklęć (17.373-374). W niniejszym artykule skupię moją uwagę na bardzo ciekawym, a jednocześnie stosunkowo rzadko poruszonym zagadnieniu, jakim jest szeroko rozu-

¹⁰ L. MIGUÉLEZ-CAVERO. *Poems in Context: Greek Poetry in the Egyptian Thebaid 200-600 AD*. Berlin–New York: Walter de Gruyter 2008 s. 145, w przypisie wymienia medycznie nacechowane miejsca w dziele Nonnosa: 9.275-289; 17.357-375; 29.75-163; 29.264-277; 35.59-75. D. GIGLI PICCARDI. *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache*. Vol. I: canti I-XII. Testo greco a fronte. Milano: BUR Classici Greci e Latini 2003 s. 634-635, tu również analiza niektórych terminów medycznych występujących u Nonnosa.

¹¹ Wielu studiowało zagadnienia medyczne, nie wykonując zawodu lekarza. Por. L. MIGUÉLEZ-CAVERO. *Poems in Context* s. 249. Należy uznać za prawdopodobne, że studia medyczne wchodziły w Aleksandrii w skład studiów filozoficznych, za kom. do ks. 9 D. GIGLI PICCARDI *Nonno di Panopoli* com. ad. loc. s. 634-635.

¹² Obłąd Atamasa 10.4-80. zostaje przypisany chorobie mózgu (D. 10.25). T. SINKO. *Historia literatury greckiej* s. 257 oraz R. KEYDELL. *Nonnos*. W: *Pauly Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. Ed. G. Wissowa et al. [RE] 17.1 1936 sp. 915.

¹³ Na temat mleka i piersi artykuł napisał R.F. NEWBOLD. *Breasts and Milk in Nonnus' Dionysiaca*. „Classical World” 94:2000 nr 1 s. 11-24.

miane zjawisko laktacji u człowieka¹⁴. Ten na pozór banalny temat obejmuje całe spektrum zjawisk, takich jak laktacja fizjologiczna, a więc karmienie przez kobietę po porodzie własnego dziecka, kamienie przez kobietę przysposobionego dziecka, instytucję tzw. mamki, dalej różne formy laktacji u kobiet, które nie rodziły, oraz laktację u mężczyzn. Chciałabym zaznaczyć, iż niniejszym artykule znajdzie się tylko zarys wspomnianych zagadnień poparty wybranymi, reprezentatywnymi przykładami z *Dionysiaka*, pozwalający następnie przejść do konkluzji. Chciałabym podkreślić, iż nie jest to kompletne omówienie zagadnienia laktacji¹⁵ u Nonnosa; przedstawione passusy dzieła wybrano na podstawie subiektywnej selekcji. W artykule pominięto niektóre przykłady laktacji, niezwiązane z karmieniem noworodków i niemowląt, takie jak np. karmienie mlekiem z piersi osób dorosłych. Należą do nich m.in. zagadnienie karmienia ludzi przez zwierzęta (46.12-17; 28.314-317) czy historia dorosłej córki ratującej przez karmienie piersią skazanego na śmierć głodową ojca (26.100-142; 30.167-185). Ponadto wspomnieć trzeba inne zagadnienia związane z mlekiem pojawiające się w *Dionysiaka*, jak choćby symboliczne znaczenie mleka (4.267 mleko jako symbol mądrości) czy uznanie mleka kobiecego za lekarstwo (35.300-335 mleko Hermy leczy oszalałego, ale dorosłego już Dionizosa). Wszystkie te zagadnienia zamierzam omówić wyczerpująco w powstającej książce.

LAKTACJA FIZJOLOGICZNA W *DIONYSIAKA*¹⁶

W *Dionysiaka*, jak skrupulatnie zliczono¹⁷, można znaleźć 51 słów oznaczających mleko: γάλα i γάλαχος (w sumie 40 razy¹⁸) wraz z przymiotnikami

¹⁴ Pominięto tutaj stosunkowo często pojawiające się w dziele Nonnosa opisy laktacji u zwierząt.

¹⁵ Różne rodzaje karmienia piersią w *Dionysiaka*, także te metaforyczne omawia pokrótce J. WINKLER. *In Pursuit of the Nymphs. Comedy and Sex in Nonnos' Tales of Dionysus*. Dissertation. Austin: University of Texas Press 1974 s. 105-128.

¹⁶ Na temat biologicznych funkcji gruczołu piersiowego i podstaw fizjologii laktacji zob. L. SPEROFF, M. FRITZ. *Kliniczna endokrynologia ginekologiczna i niepłodność*. Warszawa: Wydawnictwo Medipage 2007 s. 661-673 oraz G. BRĘBOROWICZ. *Położnictwo i ginekologia*. T. I-II. Warszawa: PZWL 2013 s. 421-423.

¹⁷ R.F. NEWBOLD. *Breasts and Milk* s. 11; ponadto 121 razy pojawia się słowo μαζός, 65 razy κόλπος na oznaczenie biustu, 11 razy θηλή na oznaczenie sutka oraz 82 razy στέρον i στήθος na oznaczenie piersi, obliczenia na podstawie W. PEEK: *Lexikon zu den Dionysiaka des Nonnos*, Lief. 2: E-K. Halle-Wittenberg: G. Olms 1972. Z tegoż leksykonu korzystałam, podając inne słowa nawiązujące do laktacji, a pojawiające się u Nonnosa, które nie zostały uwzględnione w statystyce podanej przez Newbolda.

¹⁸ γάλα: 4.142; 4.267; 9.58; 9.240; 9.242; 11.377; 14.77; 17.75; 17.78; 22.16; 22.19; 24.131; 26.137; 29.157; 30.175; 35.306; 35.310; 41.216; 45.98; 45.309; 47.60; 47.87; 48.807; 48.907,

etymologicznie związanymi z mlekiem: γαλακτοφόρος, γαλαξαῖος oraz νεογλαγής (11 razy). Niestety, statystyka ta nie uwzględnia innych określeń mleka i karmienia, jak np. γλαγόεις (6 razy), czy bardziej opisowych, jak np. 13.43: νήπιον ἀρτιχύτῳ μεμελημένον εἰσέτι μαζῶ; 3.382-383: πυκνοὶ ἀργεννήν σφριγῶντες ἀνέβλυον ἰκμάδα μαζοί; 9.97: δίζυγα μαζῶν ὄρεξε Παλαίμονι καὶ Διονύσῳ.

Już sama statystyka wyrazów związanych pośrednio i bezpośrednio z karmieniem piersią pokazuje, że tematy związane z laktacją są stosunkowo popularne w wielkim dziele Nonnosa, a nawet, jak stwierdza francuski komentarz do dzieła, są ukochanym motywem Nonnosa¹⁹, zwłaszcza jeśli w grę wchodzi, jak to określa włoski uczone Agosti „karmienie paradoksalne”²⁰, czyli sytuacje odległe od fizjologii, kiedy to np. mężczyźni karmią piersią (26.52-54).

LAKTACJA PO PORODZIE

Najbardziej zwyczajną, fizjologiczną formą laktacji, nad którą nie chciałabym zatrzymywać się dłużej, jest ta, gdy matka karmi po porodzie własne lub ewentualnie adoptowane dziecko. W *Dionysiaka* wzmiankowanych jest wiele scen karmienia dzieci przez matki po porodzie, najczęściej są to krótkie tylko wzmianki, niedające dokładniejszego opisu analizowanego zjawiska, jest to np. fragment 41.137-142, zawierający opis karmienia małego Erosa przez jego matkę Afrodytę, a także opis Ino karmiącej Dionizosa razem ze swym synem Palaimonem (9.94-97 oraz 9.107-110). Podobnie nawiązanie do naturalnego fizjologicznego karmienia piersią zawiera krótki urywek wzmiankujący małego Orfeusza (13.428-431):

Dołączył również Ojagros, dzielny syn Aresa, mieszkaniec ziemi Bistońskiej
swoją opuścił Pimleję pozostawiając Orfeusza
na kolanach Kaliope, gdyż on, maleńki jeszcze, troszczył się tylko
o pierwsze krople mleka płynące z piersi matki.

γλάγος: 9.234; 14.419; 16;329;18.213;28.316; 30.169; 39.105; 40.421; 41.142; 44.137; 45.298; 46.15; 47.40; 47.489; 48.833; 48.957.

¹⁹ Nonnos de Panopolis, vol. IV: *Chants IX-X*. Ed. G. Chrétien. Paris: Les Belles Lettres 1984 s. 121 com. ad. loc.

²⁰ G. AGOSTI. *Nonno di Panopoli, Le Dionisiache*. Vol. III: canti XXV-XXXIX. Testo greco a fronte. Milano: BUR Classici Greci e Latini 2004 s. 152-153 com. ad. loc. 26.52-54.

Najbardziej obszerny obraz karmienia piersią znajduje się w księdze 3; jest to *passus* opisujący Elektry i jej nowonarodzonego syna Hemationa oraz wziętą przez nią na wychowanie córkę Afrodyty – Harmonię²¹ (3.376-408²²):

[Harmonię] spłodził Ares z Afrodytą²³, łącząc się potajemnie w cudzołożnym związku. Matka, wstydzając się jednak dziecka, co było dowodem ukrytego roman-su²⁴, nie wychowywała go, ale z niebiańskiego łona [380] zaniósła dziewczynę, wtuloną w ramiona, ssącą jeszcze piers, do domu położnicy Elektry²⁵, której

²¹ Wszystkie cytaty z *Dionysiaka* Nonnosa z Panopolis zaczerpnięte są z powstającego przekładu *Dionysiaka* autorki artykułu. Tekst eposu cytowany zgodnie z wydaniem Les Belles Lettres.

²² Ἄρμονιήν ὀπάσειεν ἐς ἄρμονιήν ὕμεναίων,
παρθένον οὐρανόθεν μετανάστιον, ἦν Ἀφροδίτης
λαθριδίη φιλότητι γαμοκλόπος ἤροσεν Ἄρης·
καὶ βρέφος αἰδομένη κρυφίης αὐτάγγελον εὐνῆς
μήτηρ οὐκ ἀτίταλλεν, ἀπ' αἰθερίοιο δέ κόλπου
380 πῆχεϊ κεκλιμένην ἐπιμάζιον ἤγαγε κούρην
εἰς δόμον Ἡλέκτρης μαιήιον, ἧς τόκον ὦραι
ὕγρον ἐμαιώσαντο λεχωίδες, ἧς ἔτι πυκνοὶ
ἀργεννὴν σφριγύωντες ἀνέβλυον ἰκμάδα μαζοῖ·
δεξαμένη δὲ θύγατρα νόθην, ἰσόζυγι θεσμῶ
385 σύγχρονον Ἡμαθίωνος ἐνὶ ξυνώσατο μαζῶ
κούρην ἀρτιλόχευτον, ὁμοστόργω δὲ μενοινῆ
διχθαδίην θρεπτῆρι γονὴν κούφιζεν ἀγοστῶ.
Ὡς δὲ τις ἀγροτέρη διδυμητόκος ἐνδοθὶ λόχμης
λαχνήεσσα λέαινα γαλαξαίησιν ἐέρσαις
390 σκύμνοις ἀμφοτέροις διδυμάνας ἤρμοσε μαζοὺς
καὶ διδυμοὶς τεκέεσσι μεριζομένην πόρε θηλήν,
καὶ χροὰ λιχμάζουσα καὶ ἄτριχον εἰσέτι δειρὴν
ἰσοτύποις κομιδῆσιν ἀνέτρεφεν ἥλικα φύτλην·
ὥς τότε παιδοκόμῳ φιλήμ μαιώσατο θηλή
395 ἀρτιγόνων μεθέπουσα συνωρίδα δίζυγα τέκνων.
Πολλάκι νήπιον νῆα συνέμπορον ἥλικι κούρη
πίονος ἔνθα <καὶ ἔνθα> μετάρτροπον ἰκμάδι μαζοῦ
πεπταμένης πῆχυνε φιλήτορι χειρὸς ἀγοστῶ·
γούνασι δ' ἄρσενα παῖδα συνίδρυε θήλει κούρη,
400 μηρὸν ἐφαπλώσασα κεχηνότα γείτοσι μηρῶ,
κόλπον ἀνευρύνουσα βαθυνομένοιο χιτῶνος.
Καὶ τεκέων κλάζουσα μέλος θελκτῆριον ὕπνου
ἀμφοτέρους εὐδοντας ἐκοίμισε μαιάδι τέχνη,
πῆχυν ὑποστορέσασα συνήορον αὐχένι παίδων·
405 καὶ σφισι λέκτρον ἔθηκεν ἐὸν γόνυ, διχθαδίῳ δὲ
φάρεος ἄκρον ἔλισσε διαιθύσσουσα προσώπῳ,
τέκνα καταψύχουσα, καὶ ἔσβεσε καύματος ὄρμην
ἀντίτυπον φύσημα χέων ποιητὸς ἀήτης.

²³ Genealogię tę podaje już Hezjod w *Teogonii* 933-7.

²⁴ Opisanego dokładnie w *Odysei* Homera 8.266-366.

²⁵ Urodziła ona właśnie niedawno Hemationa.

mokre dziecię przyjęły Hory²⁶, co czuwają nad położnicami. A nabrzmałe, jędrne piersi Elektry tryskały już białym mlekiem, gdy przyjęła córkę z nieprawego łoża na tych samych prawach z równym jej wiekiem Hemationem. Przystawiła do tej samej piersi [385] nowonarodzoną dziewczynkę, z tym samym serdecznym uczuciem nosiła dwójkę dzieci w ramionach, co dają pokarm. Tak jak lwica, matka bliźniąt, włochata łowczyni, pośród zarośli przygarnia oba lwiątko do bliźniaczych piersi, by karmić je białą mleczną rosą [390], dając dwojgu dzieci należne im piersi, wylizując ich ciała i pozbawioną jeszcze sierści skórę. Tak z równym staraniem lwica wychowuje swe potomstwo w tym samym wieku. Podobnie też wówczas Elektra troszczyła się, karmiąc i pieszcząc razem na swym łonie dwoje niedawno narodzonych dzieci. [395] Po wielokroć obejmowała, osłaniając ramieniem w pełnym troski uścisku maleńkiego syna wraz z równą mu wiekiem dziewczynką, przykładając raz do jednej, raz do drugiej nabrzmałej mlekiem piersi. Elektra posadziła na kolanach chłopczyka obok dziewczynki i odsunęła udo od drugiego uda, rozsuwając je [400], by utworzyć głęboki fałd z chitonu. A kiedy nuciła melodię, co sprowadza sen na dzieci, usypiając oboje, tak jak to potrafią piastunki, rozpościerała połączone ramiona pod szyjami dzieci. Swe kolana dała im za posłanie, a obracając końcem szaty [405] wachlowała jedną i drugą twarz, tak że sztuczny wiatr gasił chłodnym powiewem napór spiekoty.

Ten przepiękny obraz matki karmiącej daje pełny obraz karmienia niemowlęcia, akcentując mocno obfitość mleka w piersiach matki (3.397: *πίονος ἔνθα <καὶ ἔνθα> μετὰτροπον ἰκμάδι μαζοῦ*), a zastosowane słowa podkreślają ilość pokarmu u Elektry i bliskość, jaka nieodzownie towarzyszy karmieniu (3.395-396). Analizowana scena uwypukla też matczyną troskę o dziecko, wskazując, jak rodzicielka chroni je przed spiekotą (3.405-408). Warto również zauważyć, iż w wersie 3.401 użyte zostało słowo *ἀνευρύνω*, należące do słownictwa medycznego²⁷. Występujące w tej scenie drugie dziecko, mała Harmonia, wzięta na wychowanie przez Elektrę od Afrodyty, prowadzi nas do drugiego rodzaju karmienia – nie jest to wszakże jedyny przypadek u Nonnosa, gdzie matka bierze na wykarmienie kolejne dziecko z jakiegoś powodu pozbawione matki. Karmienie dwójki dzieci – w tym jednego osieroczonego – zostało opisane jeszcze w 9.94-107. We wzmiankowanym opisie Ino karmi przybranego syna – Dionizosa i swego własnego – Palaimona.

MAMKA

Do niedawna relatywnie często zdarzało się, że dzieci były karmione piersią przez kobiety niebędące ich matkami, zwłaszcza w sytuacji śmierci

²⁶ Hory, boginki narodzin.

²⁷ Podaję za D. GIGLI PICCARDI. *Nonno di Panopoli* com. ad. loc. s. 320-321.

matki podczas porodu, albo w sytuacji, gdy nie produkowała ona wystarczającej ilości mleka. Kobiety podejmujące się funkcji mamki najczęściej miały już własne dzieci. Z tego właśnie okresu pochodzą trochę już dzisiaj zapomniane w kulturze europejskiej²⁸ pojęcia brat i siostra mleczna, obecne również w *Dionysiaka*²⁹. Autor dzieła dość często wspomina o mamkach karmiących wraz z własnym potomstwem nie swoje dzieci, choćby w przytoczonym powyżej passusie opisującym Elektrę karmiącą swego syna Hemationa oraz Harmonię, córką Afrodyty. Podobny obraz przynosi opowiadanie o Ino, która karmiła swego syna Palaimona oraz Dionizosa, syna swej zmarłej siostry Semele (5.560-561). Bóg wina ma więcej mamek³⁰, w eposie Nonnosa pojawiają się też wzmianki o Rei karmiącej Dionizosa (1.18-21³¹;9.153-159;35.302;45.98;46.12-13;47.621). Podobnie syn Dionizosa i Aury, Iakchos zostaje wykarmiony przez Nikaję (48.949-950).

LAKTACJA NIEZWIĄZANA Z PORODEM

Poza wzmiankowanymi częstymi, fizjologicznymi zjawiskami związanymi z laktacją, kilkakrotnie wzmiankowano w *Dionysiaka* dość rzadkie zjawisko: karmienie piersią przez kobiety, które nie rodziły, a zwłaszcza przez dziewice. Do tej grupy należy opis laktacji u opiekunek Dionizosa (9.27-31, do analizy tego niezwykłego passusu powrócę jeszcze poniżej), a także urywek wspominający o dziewiczej Bachantce (45.299: ἀνυμφεύτοιο δὲ κούρης) karmiącej chłopca (45.297-303). Ponadto motyw ten pojawia się w opowiadaniu o dziewiczej Atenie karmiącej piersią Erechteusa, gdzie autor dzieła specjalnie kilkakrotnie z emfazą podkreśla dziewiczość karmiącej bogini³² (zob. choćby 27.113-114: μαζῶ παρθενικῆ φυγόμενος ἀνέτρεφε Παλλάς

²⁸ Pojęcia te natomiast są dalej żywe w kulturze arabskiej zob. L. MORAN, J. GILAD. *From Folklore to Scientific Evidence: Breast-Feeding and Wet-Nursing in Islam and the Case of Non-Puerperal Lactation*. „International Journal of Biomedical Science” 2007 nr 3(4) s. 251-257.

²⁹ Tym właśnie „mlecznym” pokrewieństwem można tłumaczyć nieśmiertelność dziecka, które piło z piersi bogini; Hermes bowiem podstępem napił się mleka Hery właśnie po to, by osiągnąć nieśmiertelność (9.231-234).

³⁰ Wymienia je J. WINKLER. *In Pursuit of the Nymphs* s. 105-106.

³¹ φρικτὰ δρακοντοκόμων ἐδάϊζετο φύλα Γιγάντων:

εἰ δὲ λέων φρίζειεν ἑπαυγενίην τρίχα σείων,

20Βάκχον ἀνευάζω βλοσυρῆς ἐπὶ πήχει Τρείης

μαζῶν ὑποκλέπτοντα λεοντοβότοιο θεαίνης [podkreślenie autorki artykułu].

³² R.F. NEWBOLD. *Breasts and Milk* s. 14.

ἀμήτωρ, a także inne passusy w *Dionysiaka* (13.172-179³³; 27.112-119³⁴; 27.322-323³⁵; 48.956³⁶). Do podobnej kategorii należy również urywek przedstawiający dziewicze bachantki karmiące głodne lwiątka (45.298-305³⁷); zwraca uwagę, że ich dziewiczość zostaje dobitnie podkreślona w tekście eposu (45.303: παρθενική δ' ἐκόρεσσαν ἀήθει κούρον ἐέρση).

Choć opisy te brzmią nieco fantastycznie, z medycznego punktu widzenia³⁸ laktacja u nieródek, choć нефизjologiczna, jest jak najbardziej możliwa. W praktyce można tutaj wyróżnić dwa zupełnie różne zjawiska, które mogą prowadzić do laktacji u kobiet, które nie rodziły. Pierwsze z nich to patologiczny wypływ mlecznej wydzieliny z brodawek sutkowych (galaktorrhea)³⁹

³³ χρύσειον ἀγλαόπαιδος Ἐρεχθέος αἶμα κομίζων,
τόν ποτε πυρσοφόροιο κατὰ πτύχα παρθενεῶνος
παρθένος αὐτολόχευτος ἀνέτρεφεν ἄρσενι μαζῶ
175 παιδοκόμος γλαυκῶπις ἀνήροτος, αἰδομένη δέ
παρθενίῳ πῆχυνεν ἀήθει κούρον ἀγοστῶ.

³⁴ φλέξατε, τὸν καλέουσιν Ἐρεχθέα· καὶ γὰρ ἐκείνου
αἶμα φέρει περίπυστον Ἐρεχθέος, ὃν ποτε μαζῶ
παρθενική φυγόμενος ἀνέτρεφε Παλλὰς ἀμήτωρ,
115 λάθριον ἀγρύπνω πεφυλαγμένον αἴθοπι λύχνω·
μιμνέτω Ἰνδῶν κεκαλυμμένος αἴθοπι κίστη,
καὶ κενεῶ ζοφόντος ἐν ἔρκει παρθενεῶνος.
Καὶ τροχαλοὺς δρηστήρας εὐσκάρθμοιο βοείης,
ἴδμονας εὐπήληκος Ἐνναλίῳ χορείης.

³⁵ ᾧ ἐνὶ κούρος ἔην Γαίηϊος, ᾧ ἐνὶ κούρη.
σὸν σπόρον αὐτοτέλεστον ἀνέτρεφεν ἄρσενι μαζῶ.

³⁶ παιδὶ δὲ μαζὸν ὄρεξε, τὸν ἔσπασε μούνοισι Ἐρεχθέος
³⁷ καὶ γλάγος ἦτε κούρος, ἔην ἄτε μητέρα, Βάκχην,
στήθεα δ' ἀμφάσασκεν· ἀνυμφεύτοιο δὲ κούρης
300 αὐτομάτην γλαγόεσσαν ἀνέβλυον ἰκμάδα μαζοῖ·
παιδὶ δὲ πειναλέῳ λασίους πετάσασα χιτῶνας
χείλεσι νηπιάχοισι νεόρρυτον ὄρεγε θηλήν,
παρθενική δ' ἐκόρεσσαν ἀήθει κούρον ἐέρση.
πολλὰ δ' ἀρτιτόκοιο μετοχλισθέντα τεκούσης
305 τέκνα δασυστέρνοιο τιθνηήσαντο λεαίνης.

³⁸ Laktacja niezwiązana z porodem jest zjawiskiem doskonale znanym od wieków w wielu kręgach kulturowych, na ten temat zob. np. M.J. THEARLE, R. WEISSENBARGER. *Induced Lactation in Adoptive Mothers*. „Australian and New Zealand Journal of Obstetrics and Gynaecology” 1984 nr 24 s. 283-286; K. NEMBA. *Induced Lactation: A Study of 37 Non-puerperal Mothers*. „Journal of Tropical Pediatrics” August 40:1994 Issue 4,1 s. 240-242; O.R. ABEJIDE, M.A. TADESE, D.E. BABAJIDE, S.E. TORIMIRO, A.A. DAVIES-ADETUGBO, R.O. MAKANJUOLA. *Non-puerperal induced lactation in a Nigerian community: case reports*. „Ann Trop Paediatr” 17:1997 (2) s. 109-14. B. FLORES-ANTON, N.R. GARCIA-LARA, C.R. PALLAS-ALONSO. *An Adoptive Mother Who Became a Human Milk Donor*. „J Hum Lact” May, 33:2017 (2) s. 419-421.

³⁹ Współcześnie mlekotok (galaktorrhea) u kobiet, które nie rodziły (lub u których minęło co najmniej 12 miesięcy od zakończenia ostatniego karmienia) jest wskazaniem do diagnostyki

będący najczęściej konsekwencją hiperprolaktinemii⁴⁰ na skutek m.in. zaburzeń hormonalnych, guzów lub – współcześnie – przyjmowanych leków⁴¹. Drugim z nich jest celowo wywoływana laktacja u kobiet, które choć nie były w ciąży, zamierzają karmić dziecko, najczęściej adoptowane⁴²; ta ostatnia forma jest praktykowana i znana od wieków. Oczywiście laktację można również wywołać u kobiet, które zaprzestały już karmienia piersią i pragną znów karmić – proces ten nazywamy relaktacją⁴³ – bądź też u kobiet, które już były w ciąży, ale z jakichś przyczyn nie karmiły, np. z powodu poronienia czy też urodzenia martwego dziecka. Trzeba dodać, iż proces indukcji laktacji jest u nich dużo łatwiejszy niż u kobiet nigdy niekarmiących i nigdy niebędących w ciąży.

Choć ostatnio informacje o możliwości karmienia przez matki adopcyjne pojawia się nawet w dość popularnych czasopismach⁴⁴ i oczywiście w podręcznikach akademickich⁴⁵, to jednak tego rodzaju laktacji nie wspomina się często, więc nawet osoby związane z branżą medyczną zazwyczaj nie posiadają dostatecznych informacji na jej temat⁴⁶. Co więcej brak usystematyzowanych badań naukowych tego fenomenu, a istniejące artykuły i opracowania naukowe mają w większości charakter przyczynkowski⁴⁷.

Warto wiedzieć, że dziś kobiety pragnące karmić nie swoje dziecko przygotowują się do tego, używając odpowiednich leków – galaktologów⁴⁸, wspo-

w kierunku nowotworów i innych chorób. Zob. L. SPEROFF, M. FRITZ. *Kliniczna endokrynologia ginekologiczna i niepłodność* s. 674.

⁴⁰ L. MORAN, J. GILAD. *From Folklore to Scientific Evidence* s. 255. Np. spowodowanej guzami przysadki.

⁴¹ M. DERKACZ. *Hiperprolaktynemia w praktyce lekarskiej*. „Służba Zdrowia” 14 marca 2013 nr 17-24. http://www.sluzbazdrowia.com.pl/artukul.php?numer_wydania=4218&art=1 [dostęp: 1.03.2018].

⁴² S.L. WITTIG, D.L. SPATZ. *Induced lactation: gaining a better understanding*. „MCN Am J Matern Child Nurs” Mar-Apr 33:2008 (2) s. 76.

⁴³ P. GLIŃSKA, A. MIŃKO. *Adopcyjne karmienie piersią*. „Chcemy zostać rodzicami” wrzesień 2016 nr 18 s. 40.

⁴⁴ M. MODLIBOWSKA. *Mama na całego*. „Chcemy zostać rodzicami” 2016 wrzesień nr 18 s. 36-38; P. GLIŃSKA, A. MIŃKO. *Adopcyjne karmienie piersią* s. 39-40.

⁴⁵ L. SPEROFF, M. FRITZ. *Kliniczna endokrynologia ginekologiczna i niepłodność* s. 673.

⁴⁶ S.L. WITTIG, D.L. SPATZ. *Induced lactation* s. 77.

⁴⁷ B. FLORES-ANTÓN, N.R. GARCÍA-LARA, C.R. PALLÁS-ALONSO. *An Adoptive Mother*; K.A. SZUCS, S.E. AXLINE, M.B. ROSENMAN. *Induced lactation and exclusive breast milk feeding of adopted premature twins*. „J Hum Lact” Aug. 26:2010 (3) s. 309-313.

⁴⁸ Najczęściej protokół obejmował progesteron lub jego pochodne, a następnie jeden z wybranych galaktologów: chlorpromazyna, domperidon lub metoklopramid. K. NEMBA. *Induced Lactation* s. 241, B. FLORES-ANTÓN, N.R. GARCÍA-LARA, C.R. PALLÁS-ALONSO: *An Adoptive Mother* 419-420, na temat galaktologów zob. F. PENAGOS TABARES, J.V. BEDOYA JARAMILLO, Z.T. RUIZ-

magają się ziołami, takimi jak np. kozieradka pospolita (*Trigonella foenum-graecum* L) oraz drapacz lekarski (*Cnicus benedictus*)⁴⁹, ale przede wszystkim stymulują swe piersi do wydzielania mleka, czy to przystawiając dziecko do piersi, czy odpowiednie pompy imitujące ssanie niemowlęcia. W wielu mniej rozwiniętych kulturach przystawianie do piersi jest do dziś najważniejszą metodą wywoływania laktacji⁵⁰. Większość kobiet (ok. 89%⁵¹) osiąga zamierzony efekt i już po stosunkowo krótkim czasie – niekiedy wystarcza tylko tydzień – przybrana matka jest już w stanie karmić dziecko⁵².

Wydaje się więc, iż autor *Dionysiaka* miał świadomość istnienia laktacji – niezależnie od ich podłoża – występującej u kobiet, które nie rodziły. Oczywiście fakt ten musiał w ówczesnym świecie, pozbawionym dzisiejszej wiedzy medycznej, wydawać się czymś niesłychanym.

Pośród wymienionych powyżej tekstów dotyczących laktacji u nieródek szczególnie interesujący wydaje się urywek opisujący „cudowną” laktację u opiekunek Dionizosa. Warto przyrzeć mu się bliżej (9.27-31⁵³):

[Hermes] powierzył niemowlę, odblask natury Selene o pięknych rogach, córkom Lamosa, nimfom rzeczonym, by otoczyły opieką Zeusowego syna, opiekuna winnej latorośli. **One zaś wzięły [30] Bachusa i obejmowały go, a mleczny napój płynął z piersi każdej samoistnie – bez wyciskania do ust dziecka.**

W analizowanym tekście zostało mocno podkreślone przez autora, iż mleko popłynęło z piersi nimf (9.37-31) od razu, bez potrzeby jakiegokolwiek

CORTÉS: *Pharmacological Overview of Galactogogues*. „Veterinary Medicine International” 2014; <http://dx.doi.org/10.1155/2014/602894>.

⁴⁹ K.A. SZUCS, S.E. AXLINE, M.B. ROSENMAN. *Induced lactation* s. 311 oraz pełny przegląd ziół w: F. PENAGOS TABARES, J.V. BEDOYA JARAMILLO, Z. T. RUIZ-CORTÉS. *Pharmacological Overview of Galactogogues*.

⁵⁰ Zob. O.R. ABEJIDE, M.A. TADESE, D.E. BABAJIDE, S.E. TORIMIRO, A.A. DAVIES-ADETUGBO, R.O. MAKANJUOLA. *Non-puerperal induced lactation*.

⁵¹ K. NEMBA. *Induced Lactation* s. 240; dane dotyczące skuteczności różnią się jednak w zależności od źródła.

⁵² Przygotowanie może trwać od ok. 1 tygodnia do 3 miesięcy. Laktacja indukowana często bywa niewystarczająca i konieczne jest dokarmianie dziecka butelką; zob. choćby M. MODLI-BOWSKA. *Mama na całego* s. 36-38.

⁵³ 9. 25-31:

Καί μιν ἀχρτλώτοιο διαΐσσοντα λοχείης
πήχεϊ κοῦρον ἄδακρυν ἐκούφισε σύγγονος Ἑρμῆς.
Καὶ βρέφος εὐκεράοιο φυῆς Ἴνδαλμα Σελήνης
ᾧπασε θυγατέρεσσι Λάμου ποταμηῖσι Νύμφαις,
παῖδα Διδὸς κομέειν σταφυληκόμων. Αἰ δὲ λαβοῦσαι
30 Βάκχον ἐπηχύναντο, καὶ εἰς στόμα παιδὸς ἐκάστη
ἀθλιβέων γλαγόεσσαν ἀνέβλυεν ἰκμάδα μαζῶν.

stymulacji (9.30-31: καὶ εἰς στόμα παιδὸς ἐκάστη **ἀθλιβέων** γλαγόεσσαν ἀνέβλυεν ἰκμάδα **μαζῶν**). Fakt ten może świadczyć o tym, że autor dzieła znał również proces indukcji laktacji i wiedział, iż ten w rzeczywistości wymaga minimum tygodnia. Trzeba więc stwierdzić, że w opisie Nonniańskim nie jest więc cudowny sam fakt karmienia przez dziewicze mamki, ale fakt, że były one w stanie nakarmić dziecko od razu.

Włoska tłumaczka, a zarazem badaczka dzieła Nonnosa, komentując analizowany passus, rozpatruje zjawisko samoistnego wypływu mleka z piersi i wymienia inne miejsca z dzieła opisujące ten fenomen – choć pośród podanych przez Gigli Piccardi miejsc w tekście pojawia się również passus, gdzie mleko pojawia się w odpowiedzi na bodziec dotykowy (45.298-299: καὶ γλάγος ἤτεε κοῦρος, ἔην ἄτε μητέρα, Βάκχην, στήθεα δ' **ἀμφοφάσκειν**) Badaczka podkreśla, że Dionizos jako bóg mógł generalnie wywoływać wypływ różnych płynów, a samo zjawisko uznaje za cudowne⁵⁴.

Niestety dzisiejsza wiedza medyczna może odebrać opisywanym zjawiskom znamię cudowności, gdyż z medycznego punktu widzenia fenomen opisany w *mare magnum Dionysiaka*, a mianowicie samoistny wytrysk mleka z piersi, jest zjawiskiem całkowicie fizjologicznym, powstającym w odpowiedzi na wyrzut odpowiednich hormonów. Bodźcem, który może go wywołać, jest widok niemowlęcia, jego płacz, a nawet orgazm podczas stosunku odbywanego przez kobietę karmiącą⁵⁵. Tego właśnie zjawiska dotyczą m.in. passusy opisujące bachantki karmiące lwiątko (24.129-131⁵⁶) oraz „cudowną” laktację u opiekunek Dionizosa (9.27-31).

Nie znalazłam, co prawda, jeszcze żadnych informacji o stosowaniu indukcji laktacji w starożytności, ale zakładam, że praktyka ta istniała w świe-

⁵⁴ D. GIGLI PICCARDI. *Nonno di Panopoli* com. ad. loc. s. 640: „Nonno aggiunge un elemento che rende l'evento miracoloso, in quanto il latte sgorga senza il seno sollecitato dal neonate (il miracolo si ripete per Aten ache allata Eretteo in 48.954sgg. e per Baccanti in 24.131 e 45.300). L'evento va interpretato come miracolo dionisiaco da ricondurre nella più generale capacità del dio di far sgorgare liquidi di vario tipo dalla terra: vd. Ad es. 22.16-27”.

⁵⁵ Zob. L. SPEROFF, M. FRITZ. *Kliniczna endokrynologia ginekologiczna i niepłodność* s. 673: „W wielu wypadkach aktywacja uwalniania oksytocyny, prowadząca do ‘wytrysku’ mleka nie wymaga zapoczątkowania przez bodźce dotykowe. Odpowiedź może powodować odruch warunkowy ośrodkowego układu nerwowego na obecność niemowlęcia lub jego płaczu [...]”. V. POLOMENO. *Sex and Breastfeeding: An Educational Perspective*. „The Journal of Perinatal Education” 8:1999 (1) s. 30-40, doi:10.1624/105812499X86962 s. 31: „When a women is lactating, she may have a milk ejection reflex when she experiences orgasm”.

⁵⁶ Βασσαρίδων δὲ φάλαγγες Ἐρυθραίη παρὰ λόχημ
130 σκύμνον ὀρεσσαύλοιο τιθηνήσαντο λεαίνης,
αὐτοχύτου δὲ γάλακτος ἀνέβλυον ἰκμάδα μαζοί [podkreślenie autorki artykułu].

cie grecko-rzymskim, tak jak w innych kulturach⁵⁷, i po uwypukleniu pewnych rysów dodających jej cudowności, znalazła swe odzwierciedlenie w opowieściach mitycznych.

LAKTACJA U MĘŻCZYŹN

Najbardziej intrygującym jednak opisem laktacji w *Dionysiaka* jest fenomen karmienia piersią dzieci przez mężczyzn. Pierwszy z nich to opis karmienia osieroconego syna Melikertesa przez ojca Atamasa (9.308-311), a drugi dotyczy tajemniczego ludu Graioi, wzmiankowanego w 25.52-54. Zwyczajem tego ludu było, że to właśnie mężczyźni, a nie kobiety, karmili piersią swe potomstwo.

Przyjrzyjmy się bliżej pierwszemu z wymienionych tekstów, dotyczącemu Atamasa karmiącego swego syna:

Atamas, niczym piastunka, wspaniale bawił się, podnosząc gaworzącego Melikertesa i podrzucał go wysoko w powietrze z przewrotką wysoko nad głową, by go pocieszyć. A kiedy synek płakał, pragnąc pełnej mleka piersi [310] podawał mu swą męską pierś, by zapomniał o tęsknocie za matką⁵⁸.

Przytoczony tekst sugeruje, że ojciec karmił syna piersią w zastępstwie Ino, która uciekła z domu ogarnięta szałem. W tekście czytamy, że Atamas⁵⁹ podawał pierś swemu synowi, tęskniącemu za matczyną piersią pełną mleka. W moim przekonaniu tekst ten opisuje laktację u mężczyzny, gdyż dziecko nauczone picia mleka z piersi, odrzuca ze złością pierś, gdy nie znajduje w niej pokarmu. Dlatego też podawanie piersi⁶⁰ (9.311: ἄρσενα μάζον ὄρεξε) przez Atamasa musiało wiązać się z choćby minimalną laktacją, jeśli miało

⁵⁷ L. MORAN, J. GILAD. *From Folklore to Scientific Evidence*.

⁵⁸ 9. 307-311: Καὶ ὡς τροφὸς ἄβρὸν ἀθύρων,
ὕψιπὸρω στροφάλιγγι μετάρσιον ἠέρι πέμπων,
κούφισε παπάζοντα παρηγορέων Μελικέρτην·
310 καὶ οἱ δακρυχέοντι γαλακτοφόρου περὶ θηλῆς
ἄρσενα μάζον ὄρεξε, πόθον δ' ἀνέκοψε τεκούσης.

⁵⁹ F. Vian (*Nonnos de Panopolis, Les Dionysiaques. Tome IX: Chants XXV–XXIX*. Ed. F. Vian. Paris: Les Belles Lettres 1990 s. 271 com. ad. 26.52-54) uznaje opisaną sytuację za karmienie paradoksalne bądź symboliczne: „Nonnos aime évoquer les allaitements paradoxaux ou symboliques: cf. 9.310-311 (Athamas «allaitant» Melikertès) [...]”.

⁶⁰ G. Chrétien (*Nonnos de Panopolis* s. 127 com. ad. loc.) podkreśla, że określenie „męska pierś” (ἄρσενα μάζον) używane było przez Nonnosa w odniesieniu do piersi mężczyzn lub dziewic (26.53; 48.352, 48.807), np. Ateny karmiącej Erechteusa (13.174; 27.323; 29.338). Na ten sam fenomen zwrócił też uwagę J. Winkler (*In Pursuit of the Nymphs* s. 108).

nasycić tęsknotę Melikertesa za matczyną piersią pełną mleka (9.310: γαλακτοφόρου περι θηλῆς), tym bardziej, że ojciec karmił go jak mamka (9.307: ὡς τροφὸς). Drugi ze wzmiankowanych urywków 26.52-54⁶¹ krótko wspomina o tym, że w plemienu Grajów chłopcy są karmieni piersią przez swych ojców, nie opisując bliżej tego fenomenu.

Pierwsze pytanie, jakie nasuwa się odbiorcy, to czy jest to biologicznie możliwe, by mężczyzna produkował mleczną wydzielinę w swoich sutkach, która umożliwiłaby mu choćby minimalne karmienie dziecka, czy też opisany fenomen jest owocem fantazji poety, zafascynowanego niewątpliwie sferą seksualną⁶².

Choć na pierwszy rzut oka pojęcie karmienia piersią przez mężczyzn może wydać się absurdalne, zjawisko to jest wzmiankowane w literaturze⁶³ i spotykane w świecie przyrody. I tak jako ciekawostkę można wspomnieć, że laktacja męska występuje też u innych ssaków, choć znany jest tylko jeden gatunek żyjących w Azji nietoperzy, u których to laktacja u samców występuje regularnie jako zjawisko fizjologiczne⁶⁴; zdarza się także, że wykastrowane kocury podejmują karmienie kociąt⁶⁵.

Jak słusznie zaobserwowano, sutek u mężczyzn jest dostatecznie rozwinięty (zawiera – choć w mniejszym wymiarze – tkankę gruczołową i przewody wyprowadzające⁶⁶), by podjąć funkcję laktacji⁶⁷. Co więcej, widoczne powiększenie sutków u mężczyzn (*gynecomastia*) jest bardzo częstą przypadłością, mogącą dotyczyć nawet 50-70% mężczyzn⁶⁸. Z medycznego punktu

⁶¹ 26.52-54:

καὶ κραναὸν Προπάνισον, ὅσοι τ' ἔχον ἄντυγα νήσου
Γραιάων, ὅθι παῖδες ἐθήμονος ἀντὶ τεκούσης
ἄρσενα μαζὸν ἔχουσι γαλακτοφόρου γενετῆρος,
χεῖλεσιν ἀκροτάτοισιν ὑποκλέπτοντες ἐέρσην.

⁶² J. WINKLER. *In Pursuit of the Nymphs* passim.

⁶³ N. SWAMINATHAN. *Strange but True: Males Can Lactate*. „Scientific American” 6.09.2007 [dostęp: 28.09.2017]; liczne przykłady analizowanego fenomenu wymieniają również G.M. GOULD, W.L. PYLE. *Anomalies and Curiosities of Medicine*. Philadelphia: W.B. Saunders 1896 s. 263-265.

⁶⁴ Ch.M. FRANCIS, E.L.P. ANTHONY, J.A. BRUNTON, H. KUNZ THOMAS. *Lactation in Male Fruit Bats*. „Nature” 1994 nr 367 s. 691-692.

⁶⁵ <http://www.telegraph.co.uk/news/health/pets-health/10046362/Pet-subjects-why-is-my-male-cat-lactating.html> [dostęp: 3.10.2017].

⁶⁶ M. BLAU, R. HAZANI, D. HEKMAT. *Anatomy of the Gynecomastia Tissue and Its Clinical Significance*. „Plastic and Reconstructive Surgery. Global Open” 4(8):2016 e854 s. 1, doi.org/10.1097/GOX.0000000000000844.

⁶⁷ T. KUNZ, D. HOSKEN. *Male lactation: why, why not and is it care?* „Trends in Ecology & Evolution” 2009 nr 24(2) s. 80-85, [http://www.cell.com/trends/ecology-evolution/fulltext/S0169-5347\(08\)00346-7](http://www.cell.com/trends/ecology-evolution/fulltext/S0169-5347(08)00346-7) [dostęp: 3.10.2017].

⁶⁸ M. BLAU, R. HAZANI, D. HEKMAT. *Anatomy of the Gynecomastia Tissue and Its Clinical Significance*.

widzenia laktacja u mężczyzn jest jednak zjawiskiem patologicznym, zwanym w literaturze przedmiotu pod pojęciem *galactorrhea* i występujące najczęściej przy zaburzeniach hormonalnych spowodowanych np. guzami przysadki czy też przyjmowaniem leków podnoszących poziom prolaktyny⁶⁹. Nie jest to zjawisko rzadkie⁷⁰ i warto nadmienić, że wspomina o nim już Arystoteles⁷¹, który zaobserwował wyciek mleka z męskich gruczołów sutkowych⁷². Można więc przyjąć, iż autor *Dionysiaka* nie opisywał cudownego czy symbolicznego zdarzenia, lecz rzadkie, ale możliwe zjawisko, znane mu z fachowych podręczników czy też z autopsji, co potwierdza jego znakomitą zdolność obserwacji i być może znajomość fizjologii człowieka.

KONKLUZJE

Przytoczone w artykule passusy z dzieła Nonnosa nasuwają dwojaką refleksję. Po pierwsze, przedstawione powyżej sytuacje нефизjologicznej laktacji opisane w *Dionysiaka* mogą zostać wyjaśnione od strony medycznej różnymi patologiami (np. hiperprolaktynemią) lub indukowaną laktacją. Pokazuje to doskonale, jak współczesna wiedza medyczna pomaga wyjaśnić i zrozumieć pozornie cudowne opisy zawarte w przedstawieniach mitolo-

⁶⁹ M. DERKACZ. *Hiperprolaktynemia w praktyce lekarskiej*.

⁷⁰ Zob. choćby P.R. COHEN, F.W. ROBINSON, J.M. GRAY. *Prolactinoma presenting as unilateral galactorrhea in a man exposed to radioactivity from the Chernobyl accident: radiation-induced pituitary tumor?* „International Journal of Dermatology” 50:2011 (6) s. 722-725 oraz D.R. REUBEN. *Benign galactorrhea/breast discharge in adolescent males probably due to breast self-manipulation*. „Elsevier Journal of Adolescent Health Care” 1984 nr 5(3) s. 210-212. Autor artykułu opatrzył swą obserwację bardzo ciekawym komentarzem, stwierdzając, że drażnienie brodawek nasila wpływ mleka.

⁷¹ ARYSTOTELES, HA, Bekker 522a, 14:

Τὼν δ' ἀρρένων ἔν τε τοῖς ἄλλοις ζώοις καὶ ἐν ἀνθρώπῳ ἐν οὐδενὶ μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ γίνεται γάλα, ὁμοῦ δὲ γίνεται ἐν τισιν, ἐπεὶ καὶ ἐν Λήμῳ αἰξὶ ἐκ τῶν μαστῶν, οὗς ἔχει δύο ὁ ἄρρην παρὰ τὸ αἰδοῖον, γάλα ἡμέλγετο τοσοῦτον ὥστε γίνεσθαι τροφαλίδα, καὶ (15) πάλιν ὀχεύσαντος τῷ ἐκ τούτου γενομένῳ συνέβαινε ταῦτόν. Ἀλλὰ τὰ μὲν τοιαῦτα ὡς σημεῖα ὑπολαμβάνουσιν, ἐπεὶ καὶ τῷ ἐν Λήμῳ ἀνεῖλεν ὁ θεὸς μαντευομένῳ ἐπίκτησιν ἔσεσθαι κτημάτων. Ἐν δὲ τοῖς ἀνδράσι μεθ' ἥβην ἐνίοις ἐκ-θλίβεται ὀλίγον· βδαλλομένοις δὲ καὶ πολὺ ἤδη τισὶ προ- (20) ἦλθεν.

⁷² Wspomina o tym R. BÄSSLER: *The morphology of hormone induced structural changes in the female breast*. *Current Topics in Pathology*. „Ergebnisse der Pathology” 1970 nr 53 s. 67 oraz F. ROSNER. *Galactorrhea in men*. „JAMA” Mar 1979 nr 241(13) s. 1327.

gicznych i literackich. Po drugie, analizowane powyżej urywki z *Dionysiaka* pokazują ogromną wiedzę autora w zakresie medycyny; oczywiście nie można wykluczyć, że pochodziła ona przynajmniej częściowo z obserwacji, jednak wzmianki o niezwykle rzadkich przypadłościach pozwalają przypuszczać, że za opisami kryła się ogromna wiedza z zakresu fizjologii i patologii człowieka oraz znajomość ówczesnej literatury fachowej, w tym medycznej – choćby zacytowanego w artykule Arystotelesa. Dlatego też uważam, że wiele passusów z *Opowieści o Dionizosie* wskazuje na wysokie prawdopodobieństwo poprawności tezy zakładającej, że Nonnos studiował zagadnienia medyczne (co nie znaczy, że parał się zawodem lekarza). Jak bowiem postulują badacze, studia medyczne wchodziły w późno antycznej Aleksandrii w skład studiów filozoficznych⁷³ i liczni uczeni żyjący w tym okresie zgłębiali tajniki medycyny, choć nie wykonywali zawodu lekarza⁷⁴.

Nie można również zapomnieć, iż wplecenie różnorodnych opisów i przedstawień pozornie tego samego zjawiska – w analizowanym artykule laktacji – jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech utworu i jest jednym ze sposobów realizacji głównej zasady kompozycyjnej i stylistycznej dzieła Nonnosa – różnorodności – *varietas* (ποικιλία)⁷⁵. Ta *varietas*, jak się wydaje, pokazuje z jednej strony ogromną wiedzę i odczytanie autora w zakresie zagadnień medycznych, z drugiej jednak strony można ją także potraktować jako swoiste urozmaicenie eposu o charakterze mitologicznym. Można więc chyba zaryzykować twierdzenie, iż Nonnos usiłuje zaskoczyć odbiorcę niezwykłymi opisami, wprowadzając do eposu urywki o wyraźnym charakterze medycznym jako element ornamentacyjny powieści mitologicznych. W ten sposób tworzy dzieło o zupełnie nowej wartości estetycznej.

BIBLIOGRAFIA

WYDANIA TEKSTU Z KOMENTARZEM

ACCORINTI D.: Nonno di Panopoli. Le Dionisiache. Vol. IV: canti XL-XLVIII. Testo greco a fronte. Milano: BUR Classici Greci e Latini 2004.

⁷³ Za kom. do ks. 9 D. GIGLI PICCARDI. *Nonno di Panopoli* com. ad. loc. s. 634-635.

⁷⁴ Por. L. MIGUÉLEZ-CAVERO. *Poems in Context* s. 249.

⁷⁵ Na temat zasady różnorodności u Nonnosa istnieje ogromna literatura, zob. choćby J. LINDSAY: *Leisure and pleasure in Roman Egypt*. London: Muller 1965 s. 379-395; M. STRING. *Ποικιλία als Stilprinzip*. W: M. STRING. *Untersuchungen zum Stil der Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*. Dissertation Hamburg 1966 s. 33-70; A.M. LASEK. *POIKILIA w Dionysiaka Nonnosa*. „Collectanea Philologica” 2012 nr 15 s. 23-34 wraz z bibliografią.

- AGOSTI G.: Nonno di Panopoli, Le Dionisiache. Vol. III: canti XXV-XXXIX. Testo greco a fronte. Milano: BUR Classici Greci e Latini 2004.
- GIGLI PICCARDI D.: Nonno di Panopoli, Le Dionisiache, vol. I: canti I-XII. Testo greco a fronte. Milano: BUR Classici Greci e Latini 2003.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Tome I: Chants I-II. Ed. F. Vian. Paris: Les Belles Lettres 1976.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Vol. IV: Chants IX-X. Ed. G. Chrétien. Paris: Les Belles Lettres 1984.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Tome IX: Chants XXV-XXIX. Ed. F. Vian. Paris: Les Belles Lettres 1990.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Tome II: Chants III-V. Ed. P. Chuvin. Paris: Les Belles Lettres 1992.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Tome V: Chants XI-XIII. Ed. F. Vian. Paris: Les Belles Lettres 1995.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Tome XVIII: Chants XLVIII. Ed. F. Vian. Paris: Les Belles Lettres 2003.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Tome XVI: Chants XLIV-XLVI. Ed. B. Simon. Paris: Les Belles Lettres 2004.
- NONNOS DE PANOPOLIS. Les Dionysiaques. Tome XV: Chants XLI-XLIII. Ed. P. Chuvin, M.-C. Fayant. Paris: Les Belles Lettres 2006.

OPRACOWANIA

- ABEJIDE O.R., TADESE M.A., BABAJIDE D.E., TORIMIRO S.E., DAVIES-ADETUGBO A.A., MAKANJUOLA R.O.: Non-puerperal induced lactation in a Nigerian community: case reports. „Ann Trop Paediatr” 17:1997 (2) s. 109-14.
- ACCORINTI D.: L’etimologia di Bêrutos: Nonn. Dion. 41.364-7. „Glotta” 1995/96 nr 73 s. 127-33.
- ACCORINTI D.: Nonnos von Panopolis w: Reallexikon für Antike und Christentum (RAC), Band 25, Stuttgart: Anton Hiersemann Verlag 2013 sp. 1107-1129.
- BAJONI M.G.: A propos de l’aition de Beyrouth dans les Dionysiaques de Nonnos de Panopolis. „L’Antiquité Classique” 72:2003 s. 197-202.
- BLAU M., HAZANI R., HEKMAT D.: Anatomy of the Gynecomastia Tissue and Its Clinical Significance. “Plastic and Reconstructive Surgery Global Open” „Global Open” 4(8):2016 e854, doi.org/10.1097/GOX.0000000000000844.
- BRĘBOROWICZ G.: Położnictwo i ginekologia. T. I-II. Warszawa: PZWL 2013 s. 421-423.
- BÄSSLER R.: The morphology of hormone induced structural changes in the female breast. Current Topics in Pathology. „Ergebnisse der Pathology” 1970, nr 53 s.1-89.
- COHEN P.R., ROBINSON F.W., GRAY J.M.: Prolactinoma presenting as unilateral galactorrhea in a man exposed to radioactivity from the Chernobyl accident: radiation-induced pituitary tumor? „International Journal of Dermatology” 50:2011 (6) s. 722-725.
- DERKACZ M.: Hiperprolaktynemia w praktyce lekarskiej. „Służba Zdrowia” 14 marca 2013 nr 17-24. http://www.sluzbazdrowia.com.pl/artukul.php?numer_wydania=4218&art=1 [dostęp: 1.03.2018].
- FLORES-ANTÓN B., GARCÍA-LARA N.R., PALLÁS-ALONSO C.R.: An Adoptive Mother Who Became a Human Milk Donor. „J Hum Lact” May, 33:2017 (2) s. 419-421.

- FRANCIS CH.M., ANTHONY E.L.P., BRUNTON J.A., KUNZ THOMAS H.: Lactation in Male Fruit Bats. „Nature” 1994 nr 367 s. 691-692.
- GOULD G.M., PYLE W.L.: *Anomalies and Curiosities of Medicine*. Philadelphia: W.B. Saunders 1896.
- FRÖLICH H.: *Die Militärmedizin Homers*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke 1879.
- KEYDELL R.: Nonnos. W: *Pauly Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. Ed. G. Wissowa et al. [RE] 17.1 1936 sp. 904-920.
- KONSOLAKI E., ASTYRAKAKI E., STEFANAKIS G., AGOURIDAKIS P., ASKITOPOULOU H.: Cranial trauma in ancient Greece: From Homer to classical authors. „Journal of cranio-maxillo-facial surgery: official publication of the European Association for Cranio-Maxillo-Facial Surgery” March 38:2010 (8) s. 549-553, DOI: 10.1016/j.jems.2010.02.009.
- KUNZ T., HOSKEN D.: Male lactation: why, why not and is it care? „Trends in Ecology & Evolution” 2009 nr 24(2) s. 80-85, [http://www.cell.com/trends/ecology-evolution/fulltext/S0169-5347\(08\)00346-7](http://www.cell.com/trends/ecology-evolution/fulltext/S0169-5347(08)00346-7) [dostęp: 3.10.2017].
- LASEK A.M.: POIKILIA w Dionysiaka Nonnosa. „Collectanea Philologica” 2012 nr 15 s. 23-34.
- LINDSAY J.: *Leisure and pleasure in Roman Egypt*. London: Muller 1965.
- MIGUÉLEZ-CAVERO L.: *Poems in Context: Greek Poetry in the Egyptian Thebaid 200-600 AD*. Berlin–New York: Walter de Gruyter 2008.
- MIGUÉLEZ-CAVERO L.: *Nonnus and the Novel*. W: *Brill’s Companion on Nonnus of Panopolis*. Ed. D. Accorinti. Leiden–Boston: Brill 2016 s. 549-573.
- MODLIBOWSKA M.: Mama na całego. „Chcemy zostać rodzicami” 2016 wrzesień nr 18 s. 36-38.
- GLIŃSKA P., MIŃKO A.: Adopcyjne karmienie piersią. „Chcemy zostać rodzicami” 2016 wrzesień nr 18 s. 39-40.
- MORAN L., GILAD J.: From Folklore to Scientific Evidence: Breast-Feeding and Wet-Nursing in Islam and the Case of Non-Puerperal Lactation. „International Journal of Biomedical Science” 2007 nr 3(4): s. 251-257.
- MYLONAS A.I., TZERBOS F.H., EFTYCHIADIS A.C., PAPADOPOULOU E.C.: Cranio-maxillofacial injuries in Homer’s Iliad. „J Craniomaxillofac Surg” Jan 36:2008 (1) s. 1-7.
- NEMBA K.: Induced Lactation: A Study of 37 Non-puerperal Mothers. „Journal of Tropical Pediatrics” August 40:1994 Issue 4,1 s. 240-242.
- NEWBOLD R.F.: Breasts and Milk in Nonnus’ Dionysiaca. „Classical World” 94:2000 nr 1 s. 11-24.
- NUTTON V.: *Ancient Medicine*. London and New York: Routledge 2013.
- PENAGOS TABARES F., BEDOYA JARAMILLO J.V., RUIZ-CORTÉS Z.T.: Pharmacological Overview of Galactogogues. „Veterinary Medicine International” 2014: 602894. <http://dx.doi.org/10.1155/2014/602894> [dostęp: 1.03.2018].
- PEEK W.: *Lexikon zu den Dionysiaka des Nonnos*. Lief. 2: E-K. Halle-Wittenberg: G. Olms 1972.
- POLOMENO V.: Sex and Breastfeeding: An Educational Perspective. „The Journal of Perinatal Education” 8:1999 (1) s. 30-40, doi:10.1624/105812499X86962.
- REUBEN D.R.: Benign galactorrhea/breast discharge in adolescent males probably due to breast self-manipulation. „Elsevier Journal of Adolescent Health Care” 1984 nr 5(3) s. 210-212.
- ROSNER F.: Galactorrhea in men. „JAMA” Mar 1979 nr 241(13) s. 1327.
- SHORROCK R.: *The Challenge of Epic. Allusive Engagement in the Dionysiaca of Nonnus*. Leiden–Boston: Brill 2001.

- SHORROCK R.: *Nonnus. W: A Companion to Ancient Epic*. Ed. J.M. Foley. Oxford: Blackwell 2005 s. 374-85.
- SINKO T.: *Historia literatury greckiej*. T. III. Część 2. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich 1954 s. 254-266.
- SPEROFF L. FRITZ M.: *Kliniczna endokrynologia ginekologiczna i niepłodność*. Warszawa: Wydawnictwo Medipage 2007.
- STATHOPOULOS P., GHALY G.A., AZARI A.: Injuries to the head and neck in Homer's *Odyssey*. „*Br J Oral Maxillofac Surg*” 54:2016 (6) s. 717-8.
- STRING M.: *Untersuchungen zum Stil der Dionysiaka des Nonnos von Panopolis*. Dissertation Hamburg: 1966 s. 33-70.
- SWAMINATHAN N.: Strange but True: Males Can Lactate. „*Scientific American*” 6.09.2007, <https://www.scientificamerican.com/article/strange-but-true-males-can-lactate/> [dostęp: 28.09.2017].
- SZUCS K.A., AXLINE S.E., ROSENMAN M.B.: Induced lactation and exclusive breast milk feeding of adopted premature twins. „*J Hum Lact*” Aug. 26:2010 (3) s. 309-313.
- THEARLE M.J., WEISSENBERGER R.: Induced Lactation in Adoptive Mothers. „*Australian and New Zealand Journal of Obstetrics and Gynaecology*” 1984 nr 24 s. 283-286.
- WINKLER J.: *In Pursuit of the Nymphs. Comedy and Sex in Nonnos' Tales of Dionysus*. Dissertation. Austin: University of Texas Press 1974.
- WITTIG S.L., SPATZ D.L.: Induced lactation: gaining a better understanding. „*MCN Am J Matern Child Nurs*” Mar-Apr 33:2008 (2) s. 76-81.

WYBRANE PASSUSY DOTYCZĄCE LAKTACJI
W *DIONYSIAKA NONNOSA* Z PANOPOLIS
W ŚWIETLE WSPÓŁCZESNEJ WIEDZY MEDYCZNEJ

Streszczenie

Nonnos z Panopolis, ostatni wielki epik grecki, stworzył najobszerniejszy zachowany epos grecki *Dionysiaka*. Poza nawiązaniem do literatury pięknej, w eposie znaleźć można wiele bardzo ciekawych spostrzeżeń natury medycznej. I tak o znajomości sztuki leczniczej autora dzieła świadczą zawarte w *Dionysiaka* opisy urazów, jakie odnoszą wojownicy podczas bitwy, oraz przedstawione sposoby ich leczenia. W *mare magnum Dionysiaka* nie zabrakło również wzmianek o procesach fizjologicznych, takich jak: zmiany charakterystyczne dla wieku starczego, narodzin czy karmienia piersią. Artykuł przedstawia szeroko problematykę laktacji w dziele Nonnosa, starając się wyjaśnić zjawiska opisane przez starożytnego autora z perspektywy współczesnej wiedzy medycznej. Przedstawione zostają kolejno: najczęstsza, fizjologiczna laktacja po porodzie, karmienie niemowlęcia przez mamkę, następnie nieczęsta, ale możliwa przecież laktacja u kobiet, które nie rodziły. Jako ostatnie przeanalizowane zostają sceny karmienia dziecka przez mężczyzn.

Słowa kluczowe: *Dionysiaka*; Nonnos z Panopolis; laktacja; laktacja indukowana; karmienie piersią; medycyna.

SELECTED PASSAGES FROM THE *DIONYSIACA* OF NONNOS CONCERNING
LACTATION IN THE LIGHT OF MODERN MEDICAL KNOWLEDGE

Summary

The *Dionysiaca* by Nonnos of Panopolis is the most ample extant epos of ancient Greek literature (consisting of 48 books). Besides very frequent allusions and references to ancient Greek and even Latin literature, in Nonnos' epos there can be found hints of medical knowledge such as: methods of medical treatment (especially of warriors' injuries), and the symptoms of pathological conditions, diseases and disorders. The epos also mentions many human physiological phenomena and processes such as: descriptions relating to the physiological characteristics of old age, birth, and breastfeeding. The aim of this article is to present a wide range of issues connected with human lactation as depicted in the *Dionysiaca* of Nonnos in the light of modern medical knowledge. The presentation of passages concerning lactation includes the most common form of breastfeeding post-partum, and wet-nursing, as well as the rare, but possible, non-puerperal lactation. The description of male lactation is the last of these phenomena. These scenes of breastfeeding seem to serve both to prove the broad medical knowledge of the author as well as to fulfil the literary principle of variety (*varietas*).

Key words: *Dionysiaka*; Nonnos z Panopolis; lactation; induced lactation; breastfeeding; medicine.